

Joodse buren

Van dezelfde auteur:

Papa Tango

Het vreemde meisje

Joodse buren

Maria Boonzaaijer

the house of books

Voor Philippa

Citaten uit *Een winteravondsprookje* (William Shakespeare) in de vertaling van Dr. L.A.J. Burgersdijk, bewerkt door C. Buddingh'

Citaten uit *Macbeth* (William Shakespeare) in de vertaling van Dolf Verspoor

Copyright © 2015 by Maria Boonzaaijer

Een uitgave van The House of Books, Amsterdam

Omslagontwerp: b'IJ Barbara

© Omslagfoto: Spaarnestad Photo/Hollandse Hoogte

Foto auteur: © Marion La Pierre

Typografie: ZetSpiegel, Best

ISBN 978 90 443 4603 9

ISBN 978 90 443 4604 6 (e-book)

NUR 301

www.stemstudiomaria.nl

www.thehouseofbooks.com

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

The House of Books is een imprint van Overamstel uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Wat gebeurd is, is niet voorbij

(Pater Van Kilsdonk – Alex Verburg)

Deel 1 1942-1944	9
Deel 2 1956	57
Deel 3 1959-1960	155
Deel 4 April 2013	265
Overzicht families	301
Nawoord	303

DEEL 1 :

1942 - 1944

*Each substance of a grief hath twenty shadows,
Which show like grief itself*

(King Richard II – William Shakespeare)

1

Klaarwakker ligt Josefien de duisternis van de slaapkamer in te staren. Naast haar ligt Hendrik op zijn rug. Hij snurkt zacht. Tevreden. Een geluid als van een vliegtuig dat in de verte rondcirkelt, voldaan over zijn tocht, doelgericht de bommen uitgeworpen. Ze voelt het vocht nog tussen haar benen, in de plooien van haar liezen. Plakkerig als dun stijfsel. Hij kon haar niet met rust laten toen ze hem vertelde dat het weer zover was.

Een tochtvlaag doet het verduisteringspapier zachtjes tegen de ramen ritselen. Het geritsel lijkt een hardnekkige fluistering die in haar hoofd rondzingt. *Waarom? Waarom toch?* Ze weet heel goed dat het een verkeerde vraag is, een zinloze vraag. Vragen stellen past niet. Dan ga je maar nadenken, of, erger nog, twijfelen. Meneer pastoor, die doorgaat voor een wijs man, raadt ten stelligste af te veel na te denken. Hij zal wel gelijk hebben. Je vraagt ook niet waarom het op maandag net moet gaan regenen, terwijl maandag wasdag is en je alles voor dinsdag droog moet krijgen, want dinsdag is nu eenmaal strijkdag.

Het enige waarover je dient na te denken, is hoe je je kunt redden in deze barre tijden. Hoe je zonder hulp het huishouden kunt bestieren zodat alle jongens hun schone goed hebben en eten op hun bord. Als je zeven dochters had in plaats van zeven zonen, zou het allemaal een stuk eenvoudiger zijn. Ze is altijd jaloers geweest op Els, haar jongste zus. Die kreeg kort na elkaar vijf dochters. 'Zullen we een paar kinderen ruilen?' heeft Els wel eens voor de grap gevraagd. 'Jouw Kees en Herman voor mijn Trees en Jetteke? Haha, jij denkt zeker dat het ideaal is, zo'n meidenhuishouden? Een kippen-

hok is er niks bij.' Typisch Els. Josefien zou zoiets nooit zeggen. Daar is ze te ernstig voor. Els zegt altijd: 'Fien, jij maakt overal een drama van.' Maar is het leven soms een lolletje? Sinds de Duitse bezettingstroepen hier rondlopen, is alle lol eraf. Ze denkt met een huivering terug aan die ene nacht waarin het allemaal begon. Kees, haar oudste, had bij hun bed gestaan. Ongehoord, want het was de kinderen streng verboden in de grote slaapkamer te komen. Hij had aan haar arm staan zwingelen. 'Er storten buiten allemaal vliegtuigen neer.' Gealarmeerd door het gedreun waren ze in hun pyjama naar de veranda gesnel en hadden de vuurgloed en de rook gezien aan de horizon, boven Schiphol: angstaanjagend was het. Dat geluid vergeet ze nooit meer. Hendrik had gevloekt en die keer had ze daar niets van gezegd. Ze had een arm om de schouders van haar oudste gelegd in een opwelling hem te willen beschermen tegen een dreigende toekomst, maar hij had zich losgerukt en opgewonden gevraagd: 'Is het nou oorlog, papa?'

Ja, het was oorlog, al konden ze het nauwelijks geloven. Maar de bom die op de eerste zaterdag van die vijfdaagse strijd op de hoek van de Herengracht en de Blauwburgwal viel, hielp hen uit de droom: een van de slachtoffers was een collega van Hendrik. Verschrikkelijk was dat; zijn hele afdeling was er kapot van. Verder viel het die eerste weken allemaal wel mee. Keurige Duitse soldaten gingen het straatbeeld bepalen; de Amsterdammers werden opgeroepen zich waardig en beheerst te gedragen tegenover de bezetter. Het dagelijks leven ging gewoon door. Het had erger kunnen zijn, althans dat dachten ze toen. Nu weten ze beter. Er zijn vechtpartijen van NSB-knokploegen die de hoofdstad onveilig maken, stakingen in de havens en Joden die worden opgepakt.

Josefien wordt bang van die berichten, maar Hendrik zweert haar: 'Als we ons maar gedeisd houden, komen wij er wel doorheen.' 'Jij laat je toch nergens mee in, Hendrik? Denk aan onze jongens.' 'Ben je belazerd, Fien.' En zij: 'Let een beetje op je taal!'

Het jeukt tussen haar benen. Ze wrijft en wrijft maar de jeuk gaat niet weg, net zomin als haar zeurende gedachten. Zwanger van ge-

dachten is ze. Zwanger van zorgen. Misschien is ze nu eindelijk zwanger van een meisje. Haar achtste kind een dochter. Dat zou alles goedmaken. Een dochter zal haar leven veranderen. Maar nee, ook daar moet je niet te veel over nadenken. Je moet de dingen nemen zoals ze zijn. Nadenken wordt piekeren en piekeren werkt als gif in je hersens; daar weet ze alles van. Toch kan ze het niet laten. Er is reden genoeg. Alleen die bezetting al.

Waarom nú? Die vraag is nog erger. Daar kom je helemaal niet uit. Hoeveel vrouwen worden er niet zwanger in de oorlog? Haar oudste zus Dora heeft het slim bekeken. Die heeft ervoor gezorgd dat ze maar één keer zwanger werd – van een tweeling weliswaar – en ze is op tijd naar Amerika vertrokken, met haar tandarts en zijn geld. Die eten er goed van – met een mond vol goud – en zij heeft een bontjas. Nogal logisch als je zo'n klein gezin hebt. Maar hoe moeten er in godsnaam acht monden gevoed worden als alles op de bon is? Het voedsel wordt schaarser; van de distributie komt weinig meer terecht nu alles naar de bezetter dreigt te gaan. Straks komt de winter en het is maar de vraag of ze genoeg kolen kunnen krijgen. Ze huivert en trekt de dekens tot haar kin. Het is nog maar net herfst, maar de nachten beginnen al kil te worden. De overjas als extra bescherming tegen de kou is van het bed gegleden. Maar als ze hem opraapt, krijgt ze het nog kouder. Ze vouwt haar armen over haar lichaam. Misschien gaat het dit keer weer mis. Als ze vorig jaar die miskraam niet had gekregen, dan had ze nú al acht kinderen gehad. Op haar achtendertigste. Ze krijgt een nieuwe kans. Ze zou dankbaar moeten zijn. Maar ze voelt geen dankbaarheid. Er is alleen die vraag, die telkens opnieuw opkomt, net als de hardnekkige jeuk in haar schaamstreek. Waarom ik? Ze blijft eraan krabben totdat het pijn doet. Vrouwen krijgen nu eenmaal kinderen. Dat is hun lot. Haar moeder had er ook acht, daar zijn er nog vier van over. Als ze denkt aan haar gestorven broers en zusje, krijgt ze een benauwd gevoel op haar borst. Ziekte en ongelukken. Het gezin De Vos werd niet gespaard. Het gaf haar moeder een knauw: haar hart begaf het toen ze nog maar vijftig was. Josefiën moest als vijftien-

jarige het gezin opvangen, want haar vader was de hele dag naar kantoor, en Dora was al getrouwd en het huis uit. Het viel Josefien zwaar. Ze had graag haar baan gehouden op het verzekeringskantoor; ze was goed in rekenen en leerde boekhouden, maar nu moest ze die vaardigheden inzetten om het huishoudgeld te beheren. Elke cent draaide ze om. Zo kon ze ervoor zorgen dat haar broertje Barend en zusje Els elke dag vlees aten. En dat haar oudere broer Lodewijk af en toe een glas wijn kon drinken, want daar hield hij zo van – al keek hij soms te diep in het glaasje. Haar angst om ook hen te verliezen aan longontsteking of polio dreef haar tot grote ijver. Ze kookte en boende het huis schoon; een groot pand met twee verdiepingen in de Sarphatistraat. Ze waste, streek en naaide, en ze was er trots op hoe fijntjes haar familie gekleed ging, dankzij haar inzet. Ze speelde haar moederrol met verve, maar verdrong haar jaloezie op Elsje, die er de kantjes van af liep en tal van vriendinnen had. Zij daarentegen was verlegen als ze onder de mensen kwam, al verzekerde Lodewijk haar dat ze zich nergens voor behoefde te schamen met haar zwarte ogen, gave huid en smalle taille. Als Lodewijk niet op een zondagmiddag zijn collega thuis had uitgenodigd om te kaarten, zou ze nu nooit moeder van zeven zonen zijn geweest. Daar is ze zeker van. Hendrik Langeveldt zag haar en was op slag verliefd.

Hendrik komt ook uit een groot gezin: negen kinderen. Twee broers al jong aan tbc verloren, en een zusje aan hersenvliesontsteking. Zo ging dat vroeger. En nu? De zeven zonen van Josefien zijn allemaal redelijk gezond, daar is ze innig dankbaar voor. Maar hoe moet het als de Duitse bezetting aanhoudt? Er zijn geruchten over de geallieerden, die de Duitsers zouden hebben verslagen in Afrika. De oorlog duurt misschien niet zo lang meer. Engeland staat klaar om de bezette gebieden te helpen. Maar hoeveel is daarvan waar? 's Nachts vliegen er vliegtuigen over. Ze zijn goed te horen hier in de Rivierenbuurt: een onheilspellend geluid. Ze durven niet naar de Engelse radio te luisteren, veel te gevaarlijk; je kunt ervoor gearresteerd worden. Vijf jaar gevangenisstraf, zeggen ze, daar moet je toch

niet aan denken. Hendrik vangt het meeste nieuws op in de tram en op kantoor. Een krant hebben ze niet meer; die staat toch vol leugens. Hendrik heeft haar vorig jaar verteld over de krankzinnige maatregelen van de Duitsers tegen de Joden. Eerst moesten ze allemaal een gele ster op hun jas dragen. De mensen stonden voor hen op in de tram, zei hij, uit medelijden, want iedereen schaamde zich dood dat zoiets in hun land gebeurde en dat er niets tegen te doen viel. En nu mogen de Joden niet meer in de tram komen, of in de bioscopen en cafés. Zelfs niet in parken. Belachelijk gewoon. Overall hangen bordjes: VOOR JODEN VERBODEN. Waar is dat goed voor? Joden zijn anders – ze zullen nooit je vrienden worden – maar het zijn wel mensen. Waar zijn die Duitsers in godsnaam mee bezig? Is dat nou dat keurige volk met zijn beschaving en discipline? Wat is dat voor een idioot, die Adolf Hitler? Straks zien ze haar – Josefiën – ook nog voor een Jodin aan, vanwege haar zwarte haren en forse neus. Vijf van haar zonen hebben ook dat donkere, dat zuidelijke. Mag dat soms niet meer? We leven toch niet meer in de middeleeuwen? Hendrik had erom gelachen, zoals hij zo vaak dingen weglacht. Hij maakt zich veel minder zorgen dan zij. Hij heeft een rotsvast vertrouwen door zijn geloof. Hij is trots op zijn zeven jongens, al haalt hij hun namen stevast door elkaar. Kees, Herman, Arie, Frans, Jan, Joep en Lucas. Allemaal zieltjes voor de Kerk. Knaapjes voor het kerkkoor. Vanavond zei hij: ‘Dit wordt vast een kleine Hendrik.’

‘Maar misschien is het dit keer wel een meisje.’

‘Vast niet. Maar als het een jongen is, gaan we net zo lang door tot we een meisje krijgen. Al krijgen we er tien, Josefiën. Onze-Lieve-Heer laat ons niet in de steek.’ En hij was boven op haar gaan liggen. Nu ze toch al zwanger is, kan hij onbelemmerd zijn gang gaan. Je moet de natuur de vrije loop laten.

Onze-Lieve-Heer, denkt ze, daar koop ik niks voor. Tien kinderen? Ik moet er niet aan denken. Maar zoiets zal ze nooit tegen hem zeggen. Ze respecteert zijn kinderlijk geloof, probeert hem daarin te volgen, maar het lukt haar bij lange na niet. Ook Hendrik

zegt vaak tegen haar: 'Je bent te zwaar op de hand. Je lijkt wel protestants.' Van Els kan ze zoiets hebben, maar uit de mond van haar eigen man klinkt het als een aanval, een beschuldiging. Hij moet haar nemen zoals ze is, dat doet zij bij hem ook. Gelukkig heeft ze geen huwelijk waarin met deuren wordt geslagen. Als Hendrik en zij een meningsverschil hebben, praten ze dat 's avonds in bed uit. De jongens hoeven niks te merken van een ruzie tussen hun ouders. Maar Hendrik wil een verzoening altijd bezegelen met zijn onverzadigbare hartstocht. Zij wordt daar de laatste jaren moe van. Altijd die angst voor een nieuwe zwangerschap. Hij weet toch hoe vruchtbaar ze is? Tegenwoordig slikt ze haar ergernissen maar in, want als hun ruzies stevast bekroond moeten worden met een lichamelijke verzoening, wie weet met hoeveel kinderen ze dan eindigen!

Ze had destijds niet verwacht dat de blonde Hendrik Langeveldt, met het uiterlijk van een asceet, zo'n seksuele honger aan de dag zou leggen. Hun verlovingstijd duurde drie jaar en al die tijd respecteerde hij haar maagdelijkheid, al was het soms op het randje. Maar vanaf de eerste huwelijksnacht volgde hij met enthousiasme de woorden 'gaat heen en vermenigvuldigt u' als een heilige opdracht. Nu was zij er ook niet vies van, maar de laatste jaren is háár hartstocht getemperd. Ze heeft daar ooit met haar biechtvader over gepraat, heel voorzichtig, want in welke bewoordingen moet je in vredesnaam dit soort dingen te berde brengen, zonder je schuldig te voelen of je dood te schamen?

Zijn antwoord stelde haar teleur: 'O nee, mevrouwetje Langeveldt, u mag uw man niet weigeren. Ik ken genoeg rooms-katholieke gezinnen met wel veertien of vijftien kinderen.'

Alsof zoiets troost biedt. Ze had willen vragen: hoe moet je zo'n kinderschaar te eten geven? Hendrik zou die vraag niet stellen. Hij heeft makkelijk praten. Hij heeft afleiding genoeg. Hij komt dagelijks in aanraking met andere mensen, op kantoor en op het kerkkoor. Hij heeft de muziek als uitlaatklep, zingt alles van zich af. Zij zit altijd in hun bovenhuis in de Maasstraat. Zij heeft alleen de kin-

deren. Hoe groter ze worden, hoe groter de zorgen. Bij haar valt niets te zingen.

Ze gaapt, trekt het laken goed. Het ledikant kraakt als ze haar zware lijf moeizaam op haar rechterzij draait. Het eten mag dan schaars zijn, haar lichaam houdt vocht vast en ze voelt zich opgeblazen. Van haar smalle taille is na zeven zwangerschappen niets meer over. Haar benen – vroeger slank en welgevormd – zijn veel te dik. Ze legt haar hand op haar buik en probeert te bidden. Na een paar Weesgegrootjes bidt ze met eigen woorden; dat mag eigenlijk niet, maar misschien kan ze de hemel zo beter vermurwen. Moeder Maria, denk aan mij. Laat het dit keer een meisje zijn. Kom me verdorie nou eens een keer tegemoet. Ik vernoem het kindje naar u, Heilige Maagd. Het zal Elisabeth Maria heten, want Els moet peettante worden van mijn dochter. Ik heb alleen maar stapels jongenskleertjes, eindeloos versteld. Maar de oude roze wollen trui die ik van Els heb gekregen, kan ik uithalen om jurkjes van te breien. Els heeft vast wel wat meer spullen over van haar vijf dochters en die heeft het breder, zelfs in deze tijd. Heilige Maria, Moeder Gods, laat die rotoorlog afgelopen zijn als het nieuwe kindje geboren wordt.

Hoe zullen de jongens reageren als ze horen dat er een broertje of zusje bij komt? Kees, de oudste en haar favoriet, was niet blij met de jongste, de kleine Lucas. Hij taalt niet naar het kind, een teer ventje, huilerig en slechtziend. Herman, haar tweede, heeft meer hart voor zijn jongere broertjes en ze moet oppassen dat ze zijn hulp niet te veel uitbuit. Hij is zwijgzaam en protesteert nooit. Hij is een makkelijke prooi voor de plagerijen van Kees.

Nog een jongen zou niet eerlijk zijn, denkt ze. Heilige Maria, als dit een dochter wordt, zal ik voor haar vechten zodat ze de oorlog overleeft. Wat er ook gebeurt.

Met die gedachte valt ze eindelijk in slaap.

2

De dagen van haar zwangerschap gaan voorbij als bladzijden die tergend langzaam omgeslagen worden. Vaak zijn het dagen vol moeite en zorg. De winkels raken langzaam leeg. Nederland verarmt en de oorlog duurt maar voort, tot ieders verbijstering. Toch voelt Josefien zich goed. Vrolijker zelfs dan anders. Ze betrapt zich erop dat ze staat te neuriën als ze de was doet. Volgens Hendrik kan ze niet zingen, maar hij hoort haar toch niet. Haar buik zwelt. Ze heeft recht op extra voedselbonnen omdat ze zwanger is. Veel is het niet en het meeste geeft ze aan haar kinderen, al is Hendrik het daar niet mee eens.

Maar Els brengt haar regelmatig een litertje melk en wat eieren van haar schoonzus, die in Purmerend op een boerderij woont: 'Dit is alleen voor jou. Jij moet eten voor twee, Fien. Offer je toch niet altijd zo op.'

Josefien gehoorzaamt en verontschuldigt zich voor haar volle maag tegenover het Heilig Hartbeeld dat vanaf een plankje aan de muur haar doen en laten volgt. Ze steekt deze maanden van zwangerschap wat vaker een stompje kaars aan voor het beeld. Het is voor mijn baby, Heer. Mijn kindje móét straks blijven leven. Er sterven zoveel baby's. Onze-Lieve-Heer glimlacht mild en wijst op zijn hart. Dat gebaar ontroert haar; ze heeft daar nooit oog voor gehad. Het geeft haar moed. Nu slaat ze een kruisje als ze langs het beeld loopt: laat het een dochter zijn, ik geef mijn leven voor een dochter.

De winter komt. De meeste tijd zitten ze dicht om de kachel, met dikke kleren aan, en 's avonds gaan ze vroeg naar bed. De jongens

hoeven maar een halve dag naar school, want de moffen hebben de katholieke meisjesschool in de Rijnstraat bezet. Nu moeten die meiden de andere helft van de dag naar de jongensschool, terwijl de jongens dan thuisblijven. Volgens de nonnetjes moet het onderwijs aan jongens en meisjes strikt gescheiden blijven. Terecht, zegt Hendrik, maar Josefiën vindt het overdreven, al geniet ze van de middagen met al haar jongens dicht om zich heen. Ondanks de kou en het weinige eten is het gezellig met de lamp aan. Je moet er in de gegeven omstandigheden maar het beste van maken, zo zeggen alle Amsterdammers. Josefiën doet haar best. Ze zingt voor de kleinsten alle kinderliedjes die ze kent uit haar jeugd. Ze doet spelletjes met hen aan tafel: mens-erger-je-niet, domino, dammen. En ze kaarten: liegen, pesten, canasta. Ze leert Herman breien en ze staat niet toe dat de andere jongens hem uitlachen.

Vaak spelen Arie en Frans met granaatscherven. Die hebben ze op straat gevonden: een spoor dat de geallieerde vliegtuigen elke keer achterlaten, verzameld in een schoenendoos. Josefiën vindt het maar luguber speelgoed, maar alle jongens uit de Rivierenbuurt lijken ervan bezeten te zijn; wie de meeste en grootste scherven vindt, is de held. Josefiën houdt er niet van als de jongens op straat rondzwerven. Je weet het nooit met die Duitsers. Kees ziet eruit als een Arische jongen, blonde krullen en blauwe ogen, sprekend Hendrik. Hij kwam al eens thuis met het verhaal dat zo'n Duitse melkmuil hem chocola en sigaretten had gegeven.

Josefiën was ontzet geweest: 'Dat heb je toch niet aangenomen?'

'Natuurlijk wel. Hij was heel aardig.'

'Heb het hart niet dat je dat nog een keer doet. Je neemt geen gunsten aan van de vijand.'

'Hij deed helemaal niet vijandig.'

Ze had de sigaretten afgepakt voor Hendrik. De chocola was al op.

Met vrienden gaat Kees soms naar de Zuidelijke Wandelweg, bij de Boerenwetering. Duitse soldaten doen daar wel eens schietoefeningen en de jongens uit de buurt sluipen rond om de lege

hulzen te verzamelen. Voor die kinderen is de oorlog een spannend avontuur. Ze heeft het Kees verboden, maar ze vermoedt dat haar verbod niet veel effect sorteert en dat hij op straat veel meer ziet dan goed is voor kinderen.

Het liefst ziet ze op die wintermiddagen haar oudste rustig lezen in de leunstoel van Hendrik. Hij is gelukkig een leesgek – net als zij – en op die manier houdt hij zich koest tegenover zijn broertjes. Vaak gaat zij na een uurtje ook lezen, als ook de andere jongens hun draai hebben gevonden. De inhoud van hun boekenkast is nog intact. Ze weet van mensen die hun boeken offeren als brandstof voor de kachel. Zover is het bij hen goddank nog niet.

Zo houdt ze het zaakje in het gareel. Ruzie of brutaliteit duldt ze niet. Als een van de jongens zich misdraagt, stuurt ze hem naar de slaapkamer, waar het zo koud is dat hij zich vanzelf wel weer gaat gedragen. Ze heeft haar gezin goed in de hand; dat heeft ze meegereggen uit haar ouderlijk huis. Bij haar thuis wist je hoe je je diende te gedragen en dat leert zij haar jongens ook. Goed gedrag brengt je ver, placht haar vader te zeggen. Je moet zo eten alsof je bij de koningin aan tafel zit. Haar vader was een heer met een witte boord, uit een betere buurt. Hij verdiende als boekhouder bij een groot scheepvaartkantoor een behoorlijke boterham.

Hendrik – hoewel goed katholiek, meer dan zij – komt uit een arbeiderswijk in West, dicht bij de havens. Daar dragen de mannen een blauwe boord, en ze zeggen Mokum in plaats van Amsterdam. Daar bekommert men zich aan tafel niet om eten met mes en vork, de rug recht en de voeten netjes naast elkaar. Daar wordt het eten door elkaar gestampt op het bord en met een lepel naar binnen gewerkt; ellebogen op tafel en de neus zowat in de stampot. Daar valt nogal eens een vloek, of klinkt een schuine mop. Josefien keurt dat streng af en zal dergelijke dingen van haar zoons nooit of te nimmer dulden. Gelukkig waardeert Hendrik haar andere levensstijl; hij draagt nu ook een witte boord en heeft tot haar tevredenheid veel van haar goede manieren overgenomen, soms zelfs fanatiek. Maar hij laat de opvoeding van zijn zoons graag aan haar over.